

تحلیل محتوای روایت رضوی درباره ویژگی‌ها

و شاخصه‌های امامت از کتاب *الحجه کافی*

دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۶ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۲
فتحیه‌زاده^۱، مریم احدیان^۲

چکیده

مجموعه حدیثی کافی نوشته محمد بن یعقوب کلینی از مجموعه‌های مهم حدیثی شیعیان اثنی‌عشری است. برخی از مستشرقان تفاوت‌های میان این اثر با مجموعه حدیثی دیگر شیعی یعنی بصائر الدرجات را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که کافی هرچند از نظر محتوایی همانند بصائر الدرجات نماینده فضای غالبانه قم است اما چون شیعیان عقل‌گرای بغداد را مخاطب قرار داده، در انتخاب احادیث و چینش آنها به‌نوعی راه اعتدال را پیموده است و بر خلاف کتاب بصائر الدرجات، اموری که محتوایی خارق‌العاده داشته - همچون علم نامحدود امامان (علیهم‌السلام)، منابع غیرعادی این علوم و نیز توانایی زنده کردن مردگان و... - در این کتاب عنوان نشده است. در این پژوهش به‌منظور پاسخ به این پرسش که آیا کتاب *الحجه کافی* و بصائر الدرجات در بیان شاخصه‌های امامت وجه تمایزی دارند و فضایل امامان (علیهم‌السلام) که در بصائر مطرح شده واقعاً توسط کلینی مورد بی‌توجهی قرار گرفته است یا خیر؟ *الحجه کافی* و بصائر الدرجات با یکدیگر مقایسه و احادیث و ابواب مشترک و غیرمشترک دو کتاب استخراج گردید و در نهایت با روش تحلیل محتوا، یکی از ابوابی که تنها در کتاب *الحجه کافی* بیان شده (بَابُ نَادِرٍ جَامِعٍ فِي فَضْلِ الْإِمَامِ وَ صِفَاتِهِ) تحلیل و بررسی و مشخص شد برخلاف ادعاهای مطرح‌شده، این روایت مفصل از امام رضا (علیه‌السلام) از نصب الهی، عصمت و علم لدنی به‌عنوان اوصاف امام و شاخصه‌های امامت سخن گفته است.

کلیدواژه‌ها: *الحجه کافی*، بصائر الدرجات، تحلیل محتوا، امامت، امام رضا (علیه‌السلام).

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء: f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (نویسنده مسئول): m.ahadian@alzahra.ac.ir

مقدمه

دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی؛ گفتمان حدیثی میان قم و بغداد^۱ عنوان کتابی است که شکل‌گیری مجموعه‌های حدیثی شیعه دوازده‌امامی و مسائل مرتبط با آن را بررسی می‌کند و جزء نخستین آثاری است که حدیث شیعه را ارزیابی کرده است. محور اصلی این کتاب، بررسی سه کتاب حدیثی کافی نوشته محمدبن یعقوب کلینی، بصائر الدرجات نوشته محمدبن حسن صفار قمی و محاسن نوشته احمدبن محمدبن خالد برقی است که هر سه توسط دانشمندان قمی گردآوری شده است. در این کتاب نویسنده بر آن است تا نشان دهد آنها در انتخاب احادیث خود متأثر از شرایط زمانی و مکانی زمانه خویش بوده‌اند. به گزارش مؤلف، شیعیان بغداد در مواجهه با غیبت امام دوازدهم، با به کار بردن ابزارهای عقل‌گرایان به دنبال حفظ و پیشبرد منافع جامعه شیعه بودند که این از جهاتی با مبانی شیعیان قم در تضاد بود. نبود امام در این دوران، استواری و پایداری شیعیان را نسبت به اعتقادات خویش به مخاطره افکنده بود و بدین جهت، تقویت مبانی اعتقادی ایشان امری لازم و واجب به نظر می‌آمد. از دیدگاه مؤلف، بسیاری از روایاتی که در دو کتاب محاسن و بصائر آمده است، محتوایی خارق‌العاده داشته و بر اموری چون علم نامحدود امامان (علیهم‌السلام) منابع غیرعادی این علوم و نیز توانایی زنده کردن مردگان توسط ایشان دلالت می‌کنند. این روایات به جهت تسکین مؤمنانی بوده که با دشواری‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی روبه‌رو بوده‌اند زیرا بر اساس این روایات، شیعیان از طینت اهل بیت (علیهم‌السلام) بوده و امامان (علیهم‌السلام) به احوال ایشان آگاهند و به آموزش‌شان رسیدگی کرده و در روز پاداش نیز در بهشت برین همنشین ایشان خواهند بود (ر.ک: حائری، ۱۳۹۱).

«نیومن» درباره کافی بر این باور است که نویسنده آن تربیت‌شده مکتب قم بوده است اما او بیست‌سال پایانی زندگی خود را در بغداد به سر برد و کتاب کافی

۱. ترجمه‌ای است از نوشته «آندرو جی نیومن»، استاد علوم اسلامی و ایرانی دانشگاه ادینبورو در انگلستان با عنوان: «The Formative Period of Twelver Shi'ism: Hadith as discourse between Qum and Baghdad»

را در جوّ موجود آن شهر نوشت؛ شهری که کانون عقل‌گرایانِ معتزلی و امامی و حدیث‌گرایانِ سنی مذهب بود. کلینی در چنین جوّی بر آن شد تا مکتب حدیثی امامی را در بغداد - به همان شکلی که در قم متداول بوده است - پایه‌ریزی کند. وی با این کار از یک سو، عقل‌گرایانِ امامی را به چالش می‌کشید و از سوی دیگر در مقابلِ جوامع حدیثی عمده اهل تسنن قد علم می‌کرد. در نتیجه، روایاتی که کلینی در کتاب خود گنجانده، شیعیان بغداد را هدف مستقیم خود قرار داده است. اما نکته مهم در اینجا این است که کلینی کتاب خود را در جوّ غلوستیزانه آشکار بغداد نوشت که به وی اجازه نقل هر حدیثی را نمی‌داد. از این رو، به گونه‌ای نظام‌یافته از تأکید بر گرایش‌های حدیثی قم که به‌ویژه در بصائر به چشم می‌خورد، کاست و احادیث آن را کم‌اهمیت جلوه داد (نیومن، ۱۳۸۶: ۳۹۰).

در این پژوهش، برای بررسی ادعای مؤلف کتاب دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی و پاسخ به این پرسش که آیا شاخصه‌های امامت و فضایل امامان (علیهم‌السلام) که در بصائرالدرجات مطرح شده واقعاً توسط کلینی مورد بی‌توجهی قرار گرفته است یا خیر، دو کتاب الحجه کافی و بصائرالدرجات با یکدیگر مقایسه و احادیث و ابواب مشترک و غیرمشترک آنها استخراج شد. در نهایت، با روش تحلیل محتوا، یکی از ابوابی که تنها در کافی بیان شده تحلیل و بررسی گردید تا مشخص شود آیا کلینی در کتاب خود به احادیثی که دربردارنده مفاهیمی چون علم نامحدود امامان (علیهم‌السلام)، عصمت و... است، توجه کرده یا این مفاهیم را غلوآمیز دانسته و از ذکر آنها خودداری کرده است.

۱. بررسی احادیث مشترک کتاب بصائر و الحجه کافی

احادیث دو کتاب بصائر و کافی بررسی و مشترکات آنها در جدولی تنظیم گردید که بخشی از آن به شرح زیر است:

عنوان باب کتاب الحجہ کافی	کلّ احادیث باب کافی	تعداد احادیث با بیش از ۵۰٪ تشابه متنی با بصائر الدرجات	عنوان باب کتاب بصائر الدرجات با مضمون مشابه ابواب کتاب کافی	کلّ احادیث باب بصائر	تعداد احادیث با بیش از ۵۰٪ تشابه متنی با الحجہ کافی
بَابُ طَبَقَاتِ الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ وَ الْأَئِمَّةِ (ع)	۴	۱	الجزء الثامن: باب (۱) فی الفرق بین الأنبياء و الرسل و الأئمة (ع) و معرفتهم و صفتهم و أمر الحديث	۲۰	۱
۱. مُحَمَّدٌ بْنُ يَحْيَى ... قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) الْأَنْبِيَاءُ وَالْمُرْسَلُونَ عَلَى أَرْبَعِ طَبَقَاتٍ ... (کلینی، ۱۴۰۷، ج: ۱، ۱۷۵)			[۹۰٪] ۲۰- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ ... عَنْهُمْ (ع) قَالَ: الْأَنْبِيَاءُ وَالْمُرْسَلُونَ عَلَى أَرْبَعِ طَبَقَاتٍ ... (صفار، ۱۴۰۴، ج: ۱، ۳۷۳)		
بَابُ أَنَّ الْأَئِمَّةَ الَّتِي ذَكَرَهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي كِتَابِهِ الْأَئِمَّةُ (ع)	۴	۱	الجزء الثاني: باب (۱۲) ما أخذ الله موافق الخلق لأئمة آل محمد (ع) بالولاية لهم	۳	۱
الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ ... قَالَ: تَلَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) هَذِهِ آيَةٌ فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ قَالَ أَ تَدْرِي مَا آيَةُ اللَّهِ قَالَ لَا قَالَ هِيَ أَعْظَمُ نِعَمِ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ وَ هِيَ وَلَا يَتَنَا. (کلینی، ۱۴۰۷، ج: ۱، ۲۱۷)			[۹۷٪] ۳- حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ ... عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: تَلَا عَلَيْنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) هَذِهِ آيَةٌ فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ قَالَ أَ تَدْرِي مَا آيَةُ اللَّهِ قَالَ لَا قَالَ هِيَ أَعْظَمُ نِعَمِ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ وَ هُوَ وَلَا يَتَنَا. (صفار، ۱۴۰۴، ج: ۱، ۸۱)		
بَابُ أَنَّ الْأَئِمَّةَ (ع) عِنْدَهُمْ جَمِيعُ الْكُتُبِ الَّتِي نَزَلَتْ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَنَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا عَلَى اخْتِلَافِ أَلْسِنَتِهَا	۲	۱	الجزء الثالث: باب (۱۰) ما عند الأئمة من كتب الأولين كتب الأنبياء التوراة و الإنجيل و الزبور و صحف إبراهيم	۱۵	۱
عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ يُونُسَ عَنْ هِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ فِي حَدِيثِ بَرِيْهِ أَنَّهُ لَمَّا جَاءَ مَعَهُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) فَلَقِيَ أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ (ع) فَحَكَى لَهُ هِشَامُ الْحِكَايَةَ فَلَمَّا فَرَغَ قَالَ أَبُو الْحَسَنِ (ع) لَبَرِيْهِ يَا بَرِيْهِ كَيْفَ عَلِمَكَ بِكِتَابِكَ قَالَ أَنَا بِهِ عَالِمٌ ... (کلینی، ۱۴۰۷، ج: ۱، ۲۲۷)			[۶۹٪] ۴- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ هَاشِمٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ هِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ فِي حَدِيثِ بَرِيْهِ حِينَ سَأَلَ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ (ع) فَقَالَ يَا بَرِيْهِ كَيْفَ عَلِمَكَ بِكِتَابِ اللَّهِ قَالَ أَنَا بِهِ عَالِمٌ قَالَ فَكَيْفَ فَتَنَكَ بِنَاوِيلِهِ ... (صفار، ۱۴۰۴، ج: ۱، ۱۳۶)		
بَابُ أَنَّ الْأَئِمَّةَ تَدْخُلُ الْمَلَائِكَةُ بِيُوتَهُمْ وَ تَطَأُ بِسَطْرِهِمْ وَ تَأْتِيهِمْ بِالْأَخْبَارِ (ع)	۴	۴	الجزء الثاني: باب (۱۷) في الأئمة و أن الملائكة تدخل منازلهم و يطوف بسططهم و يأتهم (ع) بالأخبار	۲۲	۵

[۹۶٪] ۹- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَامِرٍ عَنْ ابْنِ سِنَانٍ عَنْ مَسْمَعٍ كَرْدِينَ الْبَصْرِيِّ قَالَ: كُنْتُ لَا أَزِيدُ عَلَى أَكْلَةٍ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ فَرُبَّمَا اسْتَأْذَنْتُ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) وَاجِدُ الْمَائِدَةَ قَدْ رَفَعَتْ... (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۹۲) [۵۱٪] ۱- حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ يَزِيدَ عَنْ ابْنِ سِنَانٍ عَنْ مَسْمَعٍ كَرْدِينَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) إِنِّي اعْتَلْتُ فَكُنْتُ إِذَا أَكَلْتُ عِنْدَ الرَّجُلِ تَأَذَّيْتُ بِهِ وَإِنِّي أَكَلْتُ مِنْ طَعَامِكَ... (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۹۰)	عدهٔ من اصحابنا عن احمد بن محمد عن ابن سنان عن مسمع كردین البصري قال: كنت لا ازيد على اكلة بالليل والنهار فربما استاذنت على ابي عبد الله (ع) و اجد ابي عبد الله (ع) و اجد المائدة قد رفعت ... (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۹۳)
[۷۷٪] ۲- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ ... عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: يَا حُسَيْنُ بَيُوتُنَا مَهَيْطُ الْمَلَائِكَةِ وَمَنْزِلُ الْوَحْيِ وَضَرْبُ يَدِهِ إِلَى مَسَاوِرٍ... (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۹۰)	محمد بن يحيى ... عن ابي عبد الله (ع) قال: قال يا حسين و ضرب يده إلى مساویر... (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۹۳)
[۸۷٪] ۶- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ عَطِيَّةٍ الْأَحْمَسِيُّ عَنْ أَبِي حَزْمَةَ الثَّمَالِيِّ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) فَاحْتَبَسْتُ فِي الدَّارِ سَاعَةً ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَيْهِ الْبَيْتَ وَهُوَ يَلْتَقِطُ شَيْئًا... (صفار، ۱۴۰۴، ج ۱: ۹۱)	محمد بن احمد بن محمد عن علي بن الحكم قال حدثني مالك بن عطية الاحمسي عن ابي حمزة الثمالي قال: دخلت على علي بن الحسين (ع) فاحتبست في الدار ساعة ثم دخلت البيت و هو يلتقط شيئاً ... (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۹۳)

طبق جدولی که ترسیم شد و مقایسه بین ابواب الحجه کافی و بصائر، عنوان باب‌هایی که فقط در کتاب الحجه کافی هستند و در بصائر الدرجات نیامده‌اند، به شرح زیر است:

- ۱- بَابُ الْإِضْطِرَارِ إِلَى الْحُجَّةِ، ۲- بَابُ أَنَّ الْأَئِمَّةَ (عليهم السلام) خُلَفَاءُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي أَرْضِهِ وَ أَبْوَابُهُ الَّتِي مِنْهَا يُؤْتَى، ۳- بَابُ أَنَّ الْأَئِمَّةَ (عليهم السلام) نُورُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، ۴- بَابُ نَادِرٍ جَامِعٍ فِي فَضْلِ الْإِمَامِ وَ صِفَاتِهِ، ۵- بَابُ أَنَّ الْأَئِمَّةَ (عليهم السلام) هُمُ الْعَلَامَاتُ الَّتِي ذَكَرَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي كِتَابِهِ، ۶- بَابُ فِي شَأْنِ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ وَ تَفْسِيرِهَا، ۷- بَابُ الْأُمُورِ الَّتِي تُوجِبُ حُجَّةَ الْإِمَامِ (عليه السلام)، ۸- بَابُ ثَبَاتِ الْإِمَامَةِ فِي الْأَعْقَابِ وَ أَنَّهَا لَا تَعُودُ فِي أَخٍ وَ لَا عَمٍّ وَ لَا غَيْرِهِمَا مِنَ الْقَرَابَاتِ، ۹- بَابُ مَا نَصَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ رَسُولُهُ عَلَى الْأَئِمَّةِ (عليهم السلام) وَ أَحَدًا فَوَاحِدًا، ۱۰- بَابُ الْإِشَارَةِ وَ النَّصِّ عَلَى الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ (عليه السلام)، ۱۱- بَابُ الْإِشَارَةِ وَ النَّصِّ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الصَّادِقِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا، ۱۲- بَابُ الْإِشَارَةِ وَ النَّصِّ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (عليه السلام)، ۱۳- بَابُ الْإِشَارَةِ وَ النَّصِّ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ

(علیه السلام)، ۱۴- بَابُ الْإِشَارَةِ وَالنَّصِّ إِلَى صَاحِبِ الدَّارِ (علیه السلام)، ۱۵- بَابُ فِي تَسْمِيَةِ مَنْ رَأَاهُ (علیه السلام)، ۱۶- بَابُ فِي النَّهْيِ عَنِ الْإِسْمِ، ۱۷- بَابُ نَادِرٌ فِي حَالِ الْغُيْبَةِ، ۱۸- بَابُ فِي الْغُيْبَةِ، ۱۹- بَابُ كَرَاهِيَةِ التَّوْقِيتِ، ۲۰- بَابُ أَنَّهُ مَنْ عَرَفَ إِمَامَهُ لَمْ يَضُرَّهُ تَقَدُّمُ هَذَا الْأَمْرِ أَوْ تَأَخُّرُ، ۲۱- بَابُ أَنَّ الْإِمَامَ لَا يَغْسِلُهُ إِلَّا إِمَامٌ مِنَ الْأَثَمَةِ (عليهم السلام)، ۲۲- بَابُ أَنَّ الْوَاجِبَ عَلَى النَّاسِ بَعْدَ مَا يَقْضُونَ مَنَاسِكَهُمْ أَنْ يَأْتُوا الْإِمَامَ فَيَسْأَلُونَهُ عَنْ مَعَالِمِ دِينِهِمْ وَيُعَلِّمُونَهُمْ وَلَا يَتَّخِذُوا مَوَدَّةً لَهُمْ، ۲۳- بَابُ مَا أَمَرَ النَّبِيُّ (صلى الله عليه وآله) بِالنَّصِيحَةِ لِأَثَمَةِ الْمُسْلِمِينَ وَاللُّزُومِ لِجَمَاعَتِهِمْ وَمَنْ هُمْ ۲۴- بَابُ مَا يَجِبُ مِنْ حَقِّ الْإِمَامِ عَلَى الرَّعِيَّةِ وَحَقِّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْإِمَامِ (علیه السلام) ۲۵- بَابُ أَنَّ الْأَرْضَ كُلَّهَا لِلْإِمَامِ (علیه السلام)، ۲۶- بَابُ سِيرَةِ الْإِمَامِ فِي نَفْسِهِ وَفِي الْمَطْعَمِ وَالْمَلْبَسِ إِذَا وَلِيَ الْأَمْرَ.

از میان این ابواب احادیث باب «بَابُ نَادِرٌ جَامِعٌ فِي فَضْلِ الْإِمَامِ وَصِفَاتِهِ» انتخاب گردید. این باب دارای دو حدیث از امام رضا (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) است. حدیث اول که از امام رضا (علیه السلام) روایت شده است، با روش تحلیل محتوا تحلیل می‌شود.

۲. اعتباریابی حدیث

در کتاب کافی سند حدیث به صورت «أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ رَحِمَهُ اللَّهُ رَفَعَهُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ الرَّضَا (علیه السلام) بِمَرْو...» ذکر شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۱۹۸).

محدثان در کتب حدیثی خود همین متنی را که در کافی آمده، با اندکی اختلاف همراه با سلسله اسناد مختلف یا همان سلسله سند کلینی، ذکر کرده اند.

در کتاب الغیبة نعمانی این حدیث به نقل از محمد بن یعقوب کلینی ذکر شده است (ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۱۷).

شیخ صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا، معانی الاخبار و کمال الدین دو سلسله سند برای این روایت نقل کرده است که سند اول از طریق «أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ الطَّلَقَانِيُّ» نقل شده (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۹۶) و سند دوم از طریق شش نفر با اسامی «مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ» (همان، ۱۳۹۵ق، ج ۲: ۶۷۵) و «مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عِصَامِ الْكَلِينِيِّ» و «عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الدَّقَّاقُ» و «عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقُ» و «الْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ الْمُؤَدَّبِ» و «الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ الْمُؤَدَّبِ» (همان، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۱۶) نقل شده است. اسناد این روایت بدین شرح است:

۱. «أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ الطَّلَقَانِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ الْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْهَارُونِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو حَامِدٍ عِمْرَانُ بْنُ مُوسَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْقَاسِمِ الرَّقَّامِ قَالَ حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ»

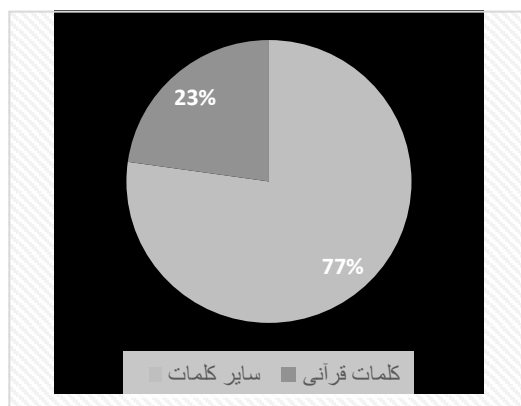
۲. مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِصَامِ الْكَلِينِيِّ وَ عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الدَّقَّاقُ وَ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقُ وَ الْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ الْمُؤَدَّبِ وَ الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ الْمُؤَدَّبِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالُوا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنِي الْقَاسِمُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ.

علامه مجلسی نیز در بحار الانوار به نقل از کتب شیخ صدوق، سند اول ایشان را ذکر کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۵: ۱۲۰).

این حدیث را همچنین طبرسی در کتاب احتجاج بدون ذکر کامل سند با عبارت «وَعَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۳۳) و ابن شعبه حرانی در تحف العقول با عبارت «قَالَ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۴۳۶) روایت کرده‌اند.

نمودار زیر در صد کلمات قرآنی به کار رفته در روایت امام رضا (علیه السلام) را نشان

می‌دهد. طبق این جدول، حدود یک‌چهارم از روایت را کلمات و آیات قرآنی تشکیل می‌دهد که سبب اعتبار بخشی و اطمینان به صدور آن از جانب معصوم است.

نمودار درصد کلمات قرآنی به کار رفته در روایت امام رضا (علیه السلام)

۳. معرفی روش تحقیق

یکی از روش‌های مهم شناسایی و جمع‌آوری داده‌ها که با توجه به موضوع، شرایط و هدف این تحقیق کاربرد بیشتری برای محققان داشته، روش بررسی اسناد است. این روش از طریق اسناد مکتوب نظیر انتشارات عمومی، نسخه‌های محدود، اسناد کمیاب و نقشه‌ها و اسناد غیرمکتوب نظیر عکس‌ها، فیلم‌ها و آثار هنری به جای مانده از گذشتگان صورت می‌گیرد.

«لورنس باردن» در کتاب خود با عنوان «تحلیل محتوا» اشاره می‌کند که «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهشی عینی، اصولی و کمی به‌منظور تفسیر و تحلیل محتواست. تفکر بنیادی تحلیل محتوا نیز عبارت است از قراردادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند.» (باردن، ۱۳۷۵: ۲۹).

در حقیقت، تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنی پیدا می‌کند که آن متن برای

انتقال پیام‌ها و مفاهیم معینی نوشته شده و دارای ماهیتی مشخص باشد. لذا، تحلیل محتوا در مورد کلمات عامیانه‌ای که دارای مفاهیم ساده بدیهی و مشخص هستند، به کار نمی‌رود. پیام‌هایی که به وسیله متن منتقل می‌شود، می‌تواند دارای معانی مختلفی باشد لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها به صورت نظام‌مند بوده و از قوانین و دستورهای مشخصی پیروی می‌کنند؛ لذا آشناسدن با روش تحلیل محتوا نیز ضروری است (جانی‌پور، ۱۳۹۰: (ب) ۱۹۶).

«لاسل» عمده‌ترین کاربرد تحلیل محتوا را مطالعه ارتباطات به منظور پاسخ‌دادن به این سؤال قدیمی تحقیق در ارتباطات می‌داند که «چه کسی؟ چه چیزی را؟ به چه کسی؟ چرا؟ چگونه؟ و با چه تأثیری؟ می‌گوید» (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۱: ۲۲۲).

تکنیک اتخاذشده در این تحقیق، فنّ تحلیل محتوای مضمونی بر اساس واحد جملات است که به شرح زیر است: ۱. شمارش کلمات حدیث ۲. یافتن کلیدواژه‌های اصلی ۳. تجزیه عناصر تشکیل‌دهنده و تقطیع موضوعی جمله‌ها در جدول‌ها ۴. یافتن موضوعات اصلی و جهت‌گیری ۵. تبدیل عناصر مرتبط در یک جمله به گزاره‌ها و مضامین جهت یافتن موضوعات فرعی و نقاط متمرکز متن ۶. استخراج اطلاعات آماری از موضوعات اصلی و فرعی در قالب نمودار ۷. تحلیل کیفی بر اساس نتایج حاصل از تحلیل کمی ۸. مقوله‌بندی موضوعات و مضامینی که فراوانی بالاتری دارند ۹. مدل‌سازی و ارائه نتیجه (جانی‌پور، ۱۳۹۰: (الف) ۸۷).

۴. تحلیل محتوای حدیث

عبدالعزیز بن مسلم نقل می‌کند موقعی که امام رضا (علیه‌السلام) تازه به مرو آمده بودند، خدمت آن حضرت رسیدم و موضوع امامت را که مورد اختلاف بسیاری از مردم بود و در پیرامون آن گفتگو می‌کردند به خدمتش عرض کردم. سپس امام رضا

(علیه السلام) توضیحاتی را فرمودند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۱۹۸).

در این بخش، ابتدا متن روایت به صورت تقطیع شده در جدول محتوا درج شده است که گویای مضامین، جهت گیری های کلی و نقاط تمرکز متن است. روایت در مجموع به ۵۴ واحد متن تقطیع شده و حدود ۱۶۳ مضمون و پیام از آن برداشت شده است. برای پرهیز از اطناب و رعایت اختصار، از درج کلیه عبارات صرف نظر کرده و فقط قسمت هایی از جدول ذکر می شود. این جدول که مبنای مطالعات صورت گرفته در مقاله حاضر است، بدین شرح است:

ردیف	محتوا	موضوع اصلی	جهت گیری	نقاط تمرکز	کد شناسه
B۹	فَمِنْ أَيْنَ يَخْتَارُ هَؤُلَاءِ الْجُهَالُ	الهی بودن انتصاب امام	روش تعیین امام	ناممکن بودن تعیین امام با انتخاب مردم	A۳۱
				کسانی که گمان کنند مردم می توانند امام را تعیین کنند، جاهلند	A۳۲
B۱۰	إِنَّ الْإِمَامَةَ هِيَ مَنَزِلَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَ إِرْتُ الْأَوْصِيَاءِ	عظمت مقام و جایگاه امامت	معرفی امام	امامت مقام پیامبران و میراث اوصیا	A۳۳
				تعیین امام همانند تعیین انبیا از جانب خداست	A۳۴
B۱۱	إِنَّ الْإِمَامَةَ خِلَافَةُ اللَّهِ وَ خِلَافَةُ الرَّسُولِ (ص) وَ مَقَامُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) وَ مِيرَاثُ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ (ع)	عظمت مقام و جایگاه امامت	معرفی امام	امامت مقام جانشینی خدا و رسول خدا (ص)	A۳۵
				امام عالم و عامل به اوامر خدا و رسول (ص) و به تبع آن لازم الاطاعه می باشد	A۳۶
B۱۲	إِنَّ الْإِمَامَةَ زِمَامُ الدِّينِ وَ نِظَامُ الْمُسْلِمِينَ وَ صَلَاحُ الدُّنْيَا وَ عِزُّ الْمُؤْمِنِينَ	نقش امام	معرفی امام	امامت وسیله حفظ و ضبط دین	A۳۷
				امامت و وسیله حفظ و ضبط دین	A۳۸
				امام مانند نخ تسبیح، نگهدارنده مسلمانان کنار هم است	A۳۹
				امام مایه اتحاد مسلمین و قدرت یابی آنها و در نتیجه عزتشان است	A۴۰
				چنگ زدن به ریسمان امامت باعث اصلاح امور دنیای مردم می شود	A۴۱
				امام امتداد علم و دین و دستورات الهی	A۷۸
B۲۵	الْإِمَامُ أَمِينُ اللَّهِ فِي خَلْقِهِ وَ حُجَّتُهُ عَلَى عِبَادِهِ وَ خَلِيفَتُهُ فِي بِلَادِهِ	نقش امام	معرفی امام	با امام حجت الهی بر بندگان تمام می شود	A۷۹
				امام خلیفه خدا در زمین	A۸۰
				اعطای حق امر و نهی و حکومت به امام	A۸۱

B۲۶	و الدّاعی إلى الله و الذّاب عن حرم الله	نقش امام	معرفی امام	امام دعوت‌کننده به سوی خدا	A۸۲
				امام مدافع دین خدا و دفع‌کننده ضرر و زیان از حرمت‌الله	A۸۳
				امام حرمت‌الله مانند خانه، کتاب، اوامر و نواهی الهی را هم خود بزرگ می‌دارد هم مردم را به آن دعوت می‌کند	A۸۴
B۲۷	الامام المظهر من الذنوب و المبرأ عن العيوب	صفات و ویژگی‌های امام	معرفی امام	امام از گناهان پاک و از عیبها برکنار	A۸۵
				امین، حجت و خلیفه خدا بودن و دعوت به دین الهی و دفاع از آن، همگی مستلزم عصمت امام است	A۸۶
B۲۸	المختص بالعلم	صفات و ویژگی‌های امام	معرفی امام	امام دارای علم مخصوص	A۸۷
				لازمه عصمت و مسئولیت‌های امام	A۸۸
				بهره‌مندی از علم فراوان	A۸۹
B۲۹	الموسوم بالعلم	صفات و ویژگی‌های امام	معرفی امام	امام دارای حلم و بردباری بسیار	A۸۹
				داشتن حلم فراوان لازمه تربیت و هدایت انسان‌ها	A۹۰
				امام همچون نخ تسبیح مؤمنان را به هم می‌آورد و موجب انتظام دین می‌گردد	A۹۱
				گرد آمدن به دور امام الهی سبب عزت دینداران	A۹۲
B۳۰	نظام الدین و عز المسلمین و غیظ المنافقین و یوار الکافرین	نقش امام	معرفی امام	امام مایه خشم منافقان زیرا امام سبب نظام دین و عزت مسلمین است	A۹۳
				امام افشاکننده نقشه‌ها و توطئه‌های منافقان	A۹۴
				امام نابودکننده کافران	A۹۵
				امام یگانه زمان خود	A۹۶
B۳۱	الإمام واحد دهره لا یدانیه أحد و لا یعاده عالم و لا یوجد منه بدل و لا له مثل و لا نظیر	صفات و ویژگی‌های امام	معرفی امام	بی نظیر بودن امام در میان خلق	A۹۷
				علم هیچ عالمی با امام برابری نمی‌کند	A۹۸
				امام را ماندنی در شرف ذاتی و نسبی، و نظیری در فضل و کمال نباشد	A۹۹
B۳۲	مختص بالفضل کلّه من غیر طلب منه له و لا احتساب بل اختصاص من المفضل الوهاب	صفات و ویژگی‌های امام	معرفی امام	خداوند همه فضیلت را به امام اختصاص داده	A۱۰۰
				لدنی بودن فضایل امام و اکتسابی نبودن	A۱۰۱
B۳۳	فمن ذا الذی یتلغ معرفه الامام او یمکنه اختباره	جهل عامل سلب اختیار بشر در تعیین امام	روش تعیین امام	ناتوانی عقل انسان‌ها از شناخت مقام و جایگاه امام	A۱۰۲
				ناممکن بودن تعیین امام با انتخاب مردم	A۱۰۳

B۳۴	عظمت مقام و جایگاه امامت	معرفی امام	در شناخت امام عقل ها همراه و سرگردان و دیده ها بی نورند	A۱۰۴	هَيْهَاتُ هَيْهَاتَ خَلَّتِ الْعُقُولُ وَ تَاهَتْ الْحُلُومُ وَ حَارَتْ الْأَبْجَابُ وَ خَسَّتِ الْعُيُونُ وَ تَصَاغَرَتِ الْعِظَمَاءُ وَ تَحَيَّرَتِ الْحُكَمَاءُ وَ تَقَاصَرَتِ الْحُلَمَاءُ وَ حَصُرَتِ الْخُطَبَاءُ وَ جِهَلَتِ الْكُتُبَاءُ وَ كَلَّتِ الشُّعْرَاءُ وَ عَجَزَتِ الْأَدْبَاءُ وَ عَيَّيْتُ الْبُلَغَاءُ عَنْ وَصْفِ شَأْنٍ مِنْ شَأْنِهِ أَوْ فَضِيلَةٍ مِنْ فَضَائِلِهِ وَ أَقْرَبْتُ بِالْعَجْزِ وَ التَّقْصِيرِ
			اعتراف بزرگان به عجز و ناتوانی در شناخت امام	A۱۰۵	
			هیچ بزرگ، حکیم، خردمند، خطیب، شاعر، ادیب و بلیغی قادر بر وصف شأنی از شئون امام نیست	A۱۰۶	
B۳۵	عظمت مقام و جایگاه امامت	معرفی امام	ناممکن بودن بیان تمام اوصاف و حقیقت امام	A۱۰۷	وَ كَيْفُ يَوْصَفُ بِكُلِّهِ أَوْ يُنْعَتُ بِكُنْهِهِ أَوْ يُفْهَمُ شَيْءٌ مِنْ أَمْرِهِ أَوْ يُوجَدُ مِنْ يَوْمٍ مَقَامُهُ وَ يَغْنَى عَنْهُ لَاكَيْفٍ وَ أَنَّى وَ هُوَ بِحَيْثُ التَّجَمُّعِ مِنْ يَدِ الْمُتَنَاولِينَ وَ وَصَفِ الْوَاصِفِينَ
			ناممکن بودن فهم مطلبی از امر امام	A۱۰۸	
			امام جایگزینی ندارد که کارش را انجام دهد	A۱۰۹	
			هیچ کس نمی تواند فایده ای که چون فایده امام باشد به مردم برساند، که ایشان را کفایت کند و در امری از امور معطل نباشند	A۱۱۰	
			غیر قابل وصف بودن امام	A۱۱۱	
B۵۲	صفات و ویژگی های امام	معرفی امام	امام معصوم از هر گونه خطا و لغزش	A۱۱۵	فَهُوَ مَعْصُومٌ مُؤَيَّدٌ مُوَفَّقٌ مُسَدَّدٌ قَدْ أَمِنَ مِنَ الْخَطَايَا وَ الزَّلَلِ وَ الْعِتَارِ يَخْصُهُ اللَّهُ بِذَلِكَ لِيَكُونَ حُجَّتُهُ عَلَى عِبَادِهِ وَ شَاهِدُهُ عَلَى خَلْفِهِ وَ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ
			خداوند امام را نیرومند در جنگ و آدایش و دین و احکام آن قرار داده	A۱۵۶	
			امام یاری شده از طرف خداست	A۱۵۷	
			خدا امام را راست و درست نموده، و هیچ کجی در او و کارش نیست	A۱۵۸	
			امام حجت خدا بر مردم و گواه بر آنان است	A۱۵۹	
B۵۳	چهل عامل سلب اختیار بشر در تعیین امام	روش تعیین امام	مردم قدرت و توانایی انتخاب امام را ندارند	A۱۶۰	فَهَلْ يَقْدِرُونَ عَلَى مِثْلِ هَذَا فَيَخْتَارُونَهُ أَوْ يَكُونُ مَخْتَارَهُمْ يَهْدِيهِ الصِّفَةُ فَيَقْدُمُونَهُ
			منتخب مردم شایستگی امامت را ندارد	A۱۶۱	

چنان که ذکر شد، این جدول طولانی است و به جهت اختصار، تنها بخشی از آن درج شده است.

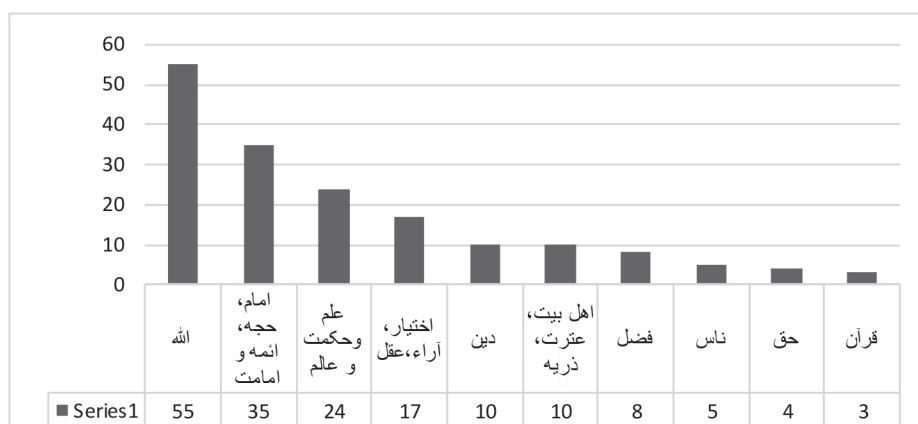
۴-۱ تحلیل محتوای کمی روایت

منظور از تحلیل های کمی، بررسی فراوانی کلمات، قالب‌ها، مضامین و موضوعات مطرح شده در متن است که به محقق کمک می‌کنند تا بیشتر با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به‌کار رفته در آن آشنا شود. تحلیل‌های کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کنند و نشان می‌دهند که محقق بر چه مبنایی به تحلیل کیفی پرداخته است (کرپیندورف، ۱۳۸۷: ۲۶).

در ادامه به چند مورد از تحلیل‌های کمی پرداخته شده است.

۱-۴-۱ فراوانی کلمات

منظور از فراوانی کلمات، شمارش کلیدواژه‌های مفهوم‌ساز است. در این شمارش، واژگان مشابه در یک دسته جای گرفته و همچون یک مفهوم مشترک در قالب نمودار نمایش داده می‌شوند. نمودار میله‌ای فراوانی بیشترین کلمات استفاده‌شده در حدیث، بدین شرح است:

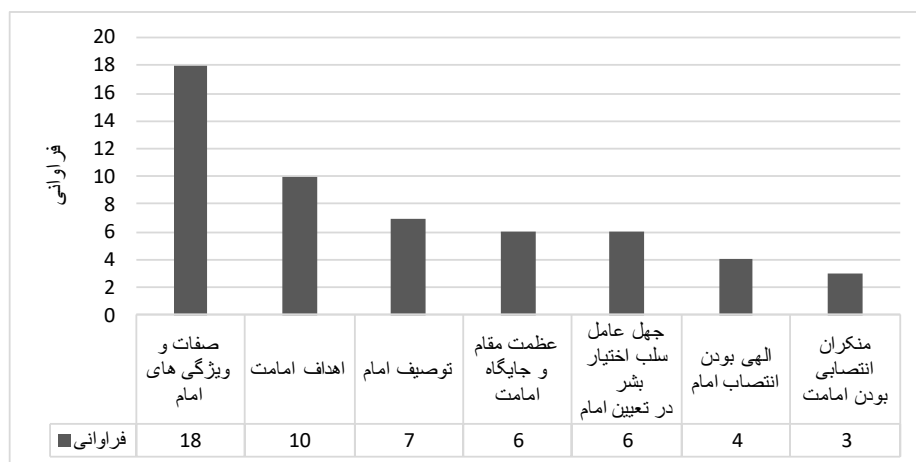

نمودار فراوانی کلمات

پس از لفظ جلاله الله، کلمات امام، علم و عقل و اختیار بالاترین فراوانی را دارند. طبق جدول، امام رضا (علیه السلام) از میان همه اوصاف بیشترین تأکید را بر علم امام نموده و به تبیین آن پرداخته‌اند. همچنین، بحث امکان یا عدم امکان انتخاب امام با اختیار، عقل و رأی مردم، بسیار مورد توجه حضرت بوده است.

۱-۴-۲ فراوانی موضوعات

منظور از فراوانی موضوعات، عناوین کلیدی و کلی است که عبارت‌ها و مضامین مختلف متن به دنبال بیان شرحی در رابطه با آن عنوان می‌باشند. این موضوعات کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهند و با نگاهی اجمالی به فهرست آنها و بررسی میزان فراوانی هر یک، می‌توان به سهولت تشخیص داد که متن مورد مطالعه در چه حوزه‌ای بوده و در رابطه با چه مواردی سخن گفته است. نمودار موضوعات مطرح شده در حدیث امام رضا (علیه السلام) در ادامه درج شده است.

نمودار فراوانی موضوعات

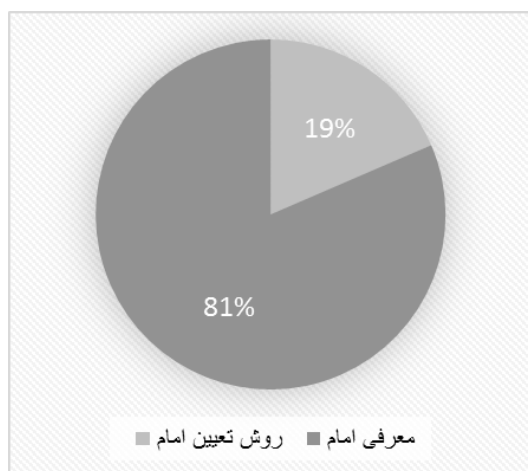
چنان که مشاهده می‌شود، نمودار فراوانی موضوعات نشان‌دهنده آن است که

موضوعات تبیین صفات و ویژگی‌های امام، بیان اهداف امامت و منزلت و جایگاه باعظمت آن، از جمله مواردی هستند که به دفعات در حدیث امام رضا (علیه السلام) بیان شده‌اند. سپس موضوع جهل بشر و ناتوانی او در تعیین امام و الهی بودن انتصاب امام، مورد توجه امام رضا (علیه السلام) بوده است.

۱-۴-۳ فراوانی جهت گیری‌ها

منظور از جهت گیری‌ها، عناوین کلی هستند که هر کدام از موضوعات اصلی مطروحه در متن را شامل می‌شوند. به عبارت دیگر، به جهت سهولت بررسی هر متنی، موضوعات اصلی استخراج شده، در مرحله دوم در قالب عناوینی کلی تر درج می‌شوند که به آن عناوین جهت گیری می‌گویند.

جهت گیری‌های استخراج شده از حدیث امام رضا (علیه السلام) در قالب دو عنوان کلی دسته‌بندی شده‌اند که نمودار آن به شرح زیر است:

نمودار فراوانی جهت گیری‌ها

این دسته‌بندی کلی نشان می‌دهد که امام رضا (علیه السلام) در کلام خود به دو مؤلفه اصلی توجه داشتند. مؤلفه اول معرفی امام با بیان اوصاف، ویژگی‌ها و تبیین مقام باعظمت امامت است که در بیان حضرت حکم مقدمه را دارد. مؤلفه دوم، بیان روش تعیین امام و برطرف کردن اختلاف‌های مردم در این زمینه است که در بیان حضرت حکم نتیجه را دارد.

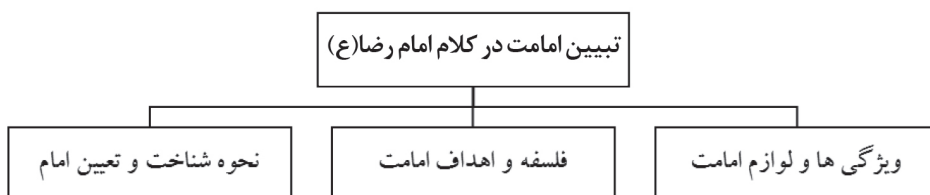
۴-۲ تحلیل محتوای کیفی روایت

در این مرحله که خلاصه ای از یافته‌ها و ایده‌های کلّ فرایند تحقیق است، محقق به تجزیه و تحلیل ذهنی بیشتری می‌پردازد. «نتیجه‌گیری کاری انتزاعی و فکری اما متکی بر تجزیه و تحلیل داده‌هاست و منطق و قدرت استدلال محقق جایگاه ویژه‌ای در آن دارد.» (عزتی، ۱۳۷۶: ۲۴۹). انجام فرایند به این ترتیب است که در مرحله مضمون‌گیری و طرح جدول تحلیل محتوای مضمونی، مضامین دسته‌بندی و موضوعات پیشنهادی برای ساخت مقولات نهایی مطرح می‌شود (جانی‌پور، ۱۳۹۰ (الف): ۲۹۵). تبیین امامت در این روایت نورانی در سه مقوله ویژگی‌ها و لوازم امامت، فلسفه و اهداف امامت و نحوه شناخت و تعیین امام، خلاصه می‌شود.

۴-۲-۱ مقوله ویژگی‌ها و لوازم امامت

امام رضا (علیه السلام) در تبیین ویژگی‌ها و لوازم امامت، پنج مورد را ذکر کردند:

۱. ویژگی اول دارا بودن علم خدادادی است که طبق آیات قرآن، خداوند علمی مخصوص را به برگزیدگان خود عطا می‌کند. بنابراین، علم امام اکتسابی نبوده بلکه

از جانب خداوند به ایشان اعطا می‌گردد. این علم از قبیل علوم غیرعادی است که به صورت الهام و تحدیث ملائکه با ایشان، صورت می‌گیرد. بنابراین، امام همه چیز را می‌داند مگر آنچه علمش مخصوص خدا باشد. امام آگاهی کامل به مسائل و معارف دین و امور مردم دارد و با الهام الهی به آنچه در مسیر هدایت بندگان و انجام وظیفه

امامت خود به آن نیاز دارد، آگاه است و نیازی به فراگیری از دیگران ندارد. امام‌رضا (علیه‌السلام) در نهایت لازمه عصمت و مسئولیت‌های امام را بهره‌مندی از علم فراوان می‌داند.

۲. دومین ویژگی امام، برخورداری از مقام عصمت است که به فرموده امام‌رضا (علیه‌السلام) امام منزله از عیوب و گناهان بوده و هیچ خطا و لغزشی ندارد زیرا خداوند امام را هدایت نموده و هیچ انحرافی در او وجود ندارد. امام‌رضا (علیه‌السلام) خلیفه و حجت خدا بودن و دعوت به دین الهی و دفاع از آن را علت ضرورت عصمت برای امام می‌داند.

۳. سومین ویژگی این است که امام از نسل حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) و از خاندان قریش و بنی‌هاشم است. امام از اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و از فرزندان امام علی (علیه‌السلام) و حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) است. در اجداد امام هیچ طعن و عیبی وجود ندارد و نسل ایشان از شریف‌ترین نسل‌هاست.

۴. چهارمین ویژگی امام این است که بر همه افراد برتری دارد و یگانه زمان خود است. امام در فضایل بی‌مانند بوده و هیچ مثل و نظیری برای او وجود ندارد. فضایل امام اکتسابی نیست، بلکه خداوند از جانب خود همه فضیلت‌ها را به امام اختصاص داده است.

۵. پنجمین ویژگی امام، داشتن شرح صدر، قدرت و شجاعت در امر امامت است زیرا لازمه تربیت و هدایت انسان‌ها داشتن حلم فراوان است. امام یاری‌شده از طرف خداوند است و خدای متعال امام را نیرومند در جنگ، دین و احکام آن قرار داده است. لذا امام در اجرای حدود و احکام و امور امامت، با شجاعت و قدرت عمل می‌کند و هیچ ضعف و ترسی در او راه ندارد.

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با ویژگی‌ها و لوازم امامت، نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار ویژگی‌ها و لوازم امامت در کلام امام رضا(علیه السلام)

۲-۴-۲ مقوله فلسفه و اهداف امامت

امام رضا (علیه‌السلام) در تبیین مقوله فلسفه و اهداف امامت، به دو مفهوم اشاره فرمودند:

۱. امام رضا (علیه‌السلام) در تبیین جایگاه امامت می‌فرمایند که امامت مقامی رفیع و با عظمت است که حتی از مقام نبوت بالاتر است. امامان (علیهم‌السلام) جانشینان خدا و رسول او هستند که حق امر و نهی و حکومت به ایشان داده شده است. امامت کامل‌کننده دین و گسترش‌دهنده اسلام در همه ابعاد است و امامان امانتداران علم و دین و دستورهای الهی‌اند. با امام حجت خدا بر بندگان تمام می‌شود و اطاعت او امر ایشان بر همگان واجب است.

۲. امام رضا (علیه‌السلام) در بیان مسئولیت‌های امام به این موارد اشاره می‌فرمایند: امام راهنما و حافظ دین و شریعت الهی، مدافع دین و دفع‌کننده ضرر و زیان از حرمت‌الله است (امام حرمت‌الله مانند خانه، کتاب، اوامر و نواهی الهی را هم خود بزرگ می‌دارد هم مردم را به آن دعوت می‌کند). امام مایه اتحاد و حفظ نظام اجتماعی مسلمانان، قدرت‌یابی آنها و عزتشان است. امام تبیین‌گر احکام شریعت و سبب اقامه آن به وجه تمام و شرط تحقق تمامیت آن است. امام مجری حدود الهی است و برای دعوت مردم به سوی خدا، به جای تهدید، جنگ و کشتار، از برهان، خطابه و جدل احسن استفاده می‌کند و هیچ اجباری در هدایت امام وجود ندارد. امام، رهبر به سمت هدایت و سعادت و سبب تشخیص راه صحیح می‌گردد. امام هنگام بروز فتنه‌ها و شبهات، هدایتگر مردم و نجات‌بخش آنها از هلاکت بوده و نهایت دلسوزی و خیرخواهی را نسبت به مردم دارد و پناه مردم در گرفتاری‌هاست.

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با فلسفه و اهداف امامت، نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار فلسفه و اهداف امامت در کلام امام رضا (علیه السلام)

۲-۴-۳ مقوله نحوه شناخت و تعیین امام

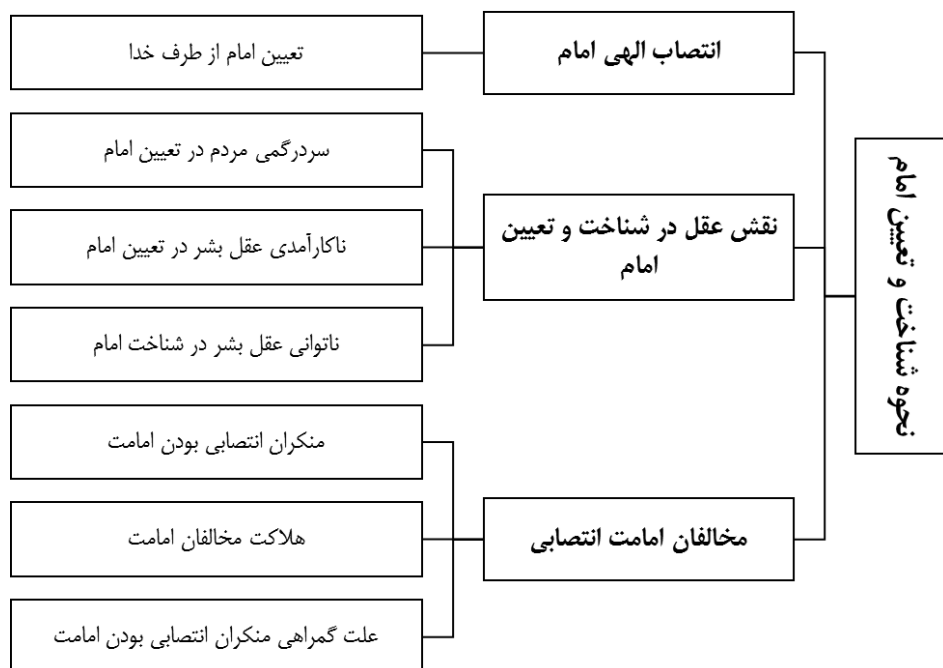
درباره چگونگی شناخت و تعیین امام، در روایت به تبیین سه مفهوم پرداخته شده است:

۱. امامت عهد الهی است؛ لذا تعیین امام همانند تعیین پیامبر از جانب خدا صورت می‌گیرد. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در حجة‌الوداع به فرمان الهی، امام‌علی (علیه‌السلام) را به‌عنوان جانشین خود به مردم معرفی کردند.

۲. امام‌رضا (علیه‌السلام) به ناکارآمدی عقل بشر در تعیین امام اشاره می‌کنند؛ با این بیان که عقل بشر در شناخت صفات، ویژگی‌ها و جایگاه رفیع امامت ناقص و ناتوان بوده و هرگز توانایی درک کنه قدر و منزلت آن را ندارد. هیچ‌کس نمی‌تواند شأنی از شوون امام را وصف کند و تعیین امام با عقل، رأی و انتخاب مردم هرگز ممکن نیست و در تعیین امام عقل‌های ناقص و آرای گمراه‌کننده جز دوری از حق، بهره‌ای ندارند زیرا اختیار در صورت وجود شناخت و آگاهی از مبحث مربوط است. لذا، جهل مردم اختیار تعیین امام را از ایشان سلب کرده است.

۳. در این قسمت امام‌رضا (علیه‌السلام) به نکوهش کسانی می‌پردازد که از انتخاب خدا و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و اهل بیت ایشان (علیهم‌السلام) رویگردان شده و به انتخاب خود روی آورده‌اند و سرانجام آنها نابودی و هلاکت است. امام‌رضا (علیه‌السلام) علت گمراهی این افراد را آرزوهای باطل، فریب‌خوردن از شیطان، تدبیر نکردن در قرآن و پیروی از هوس‌ها به‌جای پیروی از کتاب خدا عنوان فرمودند.

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با شناخت و تعیین امام، نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار نحوه شناخت و تعیین امام در کلام امام رضا (علیه السلام)

نتیجه گیری

در این پژوهش دو کتاب الحجه کافی و بصائر الدرجات مقایسه و احادیث و ابواب مشترک و غیرمشترک دو کتاب استخراج شد و عنوان باب‌هایی که فقط در کتاب کافی ذکر شده بودند، مشخص گردید. سپس، با روش تحلیل محتوا، یکی از این ابواب (بَابِ نَادِرٍ جَامِعٍ فِي فَضْلِ الْإِمَامِ وَ صِفَاتِهِ) تحلیل و بررسی شد. در ابتدا، روایت به ۵۴ واحد متن تقطیع شد و حدود ۱۶۳ مضمون و پیام از آن برداشت گردید. در تحلیل محتوای کمی، فراوانی کلمات، موضوعات اصلی و جهت‌گیری‌ها بررسی شد. در تحلیل محتوای کیفی، مضامین استخراج‌شده دسته‌بندی و در قالب سه مقوله - ویژگی‌ها و لوازم امامت، فلسفه و اهداف امامت و نحوه شناخت و تعیین امام - طبقه‌بندی گردید.

در مقوله «ویژگی‌ها و لوازم امامت» اشاره شده است که علم امام اکتسابی نیست و از جانب خداوند به ایشان اعطا می‌گردد و امام با الهام الهی به آنچه در مسیر هدایت بندگان و انجام وظیفه امامت خود به آن نیاز دارد، آگاه است. امام برخوردار از مقام عصمت بوده و از نسل حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) و از اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و از فرزندان امام علی (علیه‌السلام) و حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) است. امام بر همه افراد برتری دارد و یگانه زمان خود است. امام در فضایل بی‌مانند است و هیچ مثل و نظیری برای او وجود ندارد و دارای شرح صدر، قدرت و شجاعت در امر امامت است.

در بخش فلسفه و اهداف امامت، به تبیین جایگاه امامت و مسئولیت‌های امام پرداخته شده است. امام جانشین خدا و رسول خداست. امامت مقامی رفیع و برتر از نبوت، کامل‌کننده دین و گسترش‌دهنده اسلام در همه ابعاد است. در بیان مسئولیت‌های امام، اشاره شده است که امام راهنما و حافظ دین و شریعت الهی است. امام مایه اتحاد و حفظ نظام اجتماعی مسلمانان، قدرت‌یابی آنها و عزتشان است. امام تبیین‌گر احکام شریعت و سبب اقامه آن به وجه تمام و شرط تحقق تمامیت آن است.

درباره نحوه شناخت و تعیین امام، مشخص شد که تعیین امام همانند تعیین پیامبر از جانب خدا صورت می‌گیرد و تعیین امام با عقل، رأی و انتخاب مردم ممکن نیست و سرانجام کسانی که از انتخاب خدا رویگردان شده و به انتخاب خود روی آوردند، نابودی و هلاکت است.

در نهایت، مشخص شد برخلاف ادعاهای مطرح‌شده، این روایت مفصل کتاب کافی از نصب الهی امام، عصمت و علم لدنی به‌عنوان اوصاف امام و شاخص‌های امامت سخن گفته است. در نتیجه، دیدگاه برخی از مستشرقان در زمینه اختلاف میان دو کتاب الحجه کافی و بصائرالدرجات نفی و روشن می‌شود که کلینی نه‌تنها از گفتمان حوزه حدیثی قم دست برنداشته بلکه آن را به‌گونه‌ای نظام‌مند و در قالبی جدید ارائه کرده است.

منابع و مآخذ

- ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). *الغیبة للنعمانی*. تهران: صدوق.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا (ع)*. تهران: جهان.
- _____ (۱۴۰۳ق). *معانی الأخبار*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- _____ (۱۳۹۵ق). *کمال الدین و تمام النعمه*. تهران: اسلامیة.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن شعبه. (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- جانی پور، محمد. (۱۳۹۰الف). *اخلاق در جنگ*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- _____ (۱۳۹۰ب). «جایگاه نماز در اندیشه امام رضا (ع)». *مجله مطالعات قرآن و حدیث*. سال پنجم، ش اول. صص: ۲۱۱-۱۸۷.
- حائری، سید حسین. (۱۳۹۱). «دوره شکل گیری تشیع دوازده امامی و اکاوی نقدها و ابهامها». *فصلنامه نقد و نظر*. دوره ۱۷. ش ۶۷. صص: ۱۷۲-۱۴۱.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). *بصائر الدرجات*. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. مشهد: مرتضی.
- کریندورف، کلوس. (۱۳۷۸). *مبانی روش شناسی تحلیل محتوا*. مترجم: هوشنگ نائینی. تهران: انتشارات روش.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- کیوی، ریمون و کامپنهود، لوک وان. (۱۳۸۱). *روش تحقیق در علوم اجتماعی*. مترجم: عبدالحسین نیک گهر. تهران: توتیا.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۱۲ق). *بحار الأنوار*. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- نیومن، آندره. (۱۳۸۶). *دوره شکل گیری تشیع دوازده امامی گفتمان حدیثی میان قم و بغداد*. مترجم: مهدی ابوطالبی و لطف الله جلالی. قم: شیعه شناسی.